

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343. 122 (045)

Л.А. Гарбовський,
кандидат юридичних наук,
В.І. Завидняк,
кандидат юридичних наук

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Автор статті досліджує актуальні питання теорії і практики забезпечення прав потерпілого в кримінальному процесі України, розкриваються найбільш проблемні сторони нормативної регламентації даних питань та підходи судової практики щодо захисту прав потерпілого.

Ключові слова: шкода, компенсації, права потерпілого.

Одним із найважливіших пріоритетів держави є забезпечення правопорядку та законності, захисту прав людини, державних і громадських організацій, комерційних структур через соціальний контроль за злочинністю та правопорушеннями. Згідно зі ст. 3 Конституції України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю»[1, с. 4]. Існує думка, що вже давно назріла нагальна необхідність переходу України на новий рівень забезпечення прав і свобод. Це, в першу чергу, стосується забезпечення надійного захисту прав і свобод громадян у Кримінальному процесі України. Чільна роль у цьому відведена державі, однак, на думку значної кількості громадян України, діяльність правоохоронних органів не слугує гарантією дотримання прав.

На наш погляд слід погодитися з Владиславом Федоренком, який стверджує, що «У 90% випадків міліція відмовляє у порушенні кримінальної справи за фактом діянь проти прав людини... Щоб вашу заяву прийняли, вас потрібно або вбити, або щоб справа знаходилась під політичним «прицілом!»». Це він вважає чинником недовіри до правоохоронців [2, с. 2].

Ще тисячоліття тому держава захищала права людини. Яскравим прикладом цього можуть служити закони Хетського царства, що існувало три тисячі шістсот років тому. В цих законах існувала така норма: «Якщо хтось заподіяв шкоду людині та зробив її хворою, то він повинен за нею доглядати. Він повинен дати замість себе людину, і та повинна працювати в домі постраждалого доти, доки він не одужає. Коли ж він одужає, винний повинен дати йому 6 мін сріблом, а також сам заплатити лікареві»[3, с. 41].

Відомо, що для відшкодування майнової шкоди законодавство Стародавнього Заходу застосовувало принцип кратності розміру заподіяної шкоди. Наприклад, за крадіжку племінного бика належало повернути 15 молодих биків. Такими заходами держава намагалася захистити права потерпілого від злочину.

У сучасній науці кримінального права та процесу все активніше звучать пропозиції щодо необхідності визначення статусу потерпілого, захисту його інтересів. Загальносвітові та європейські принципи захисту прав людини знайшли своє відображення у нашому законодавстві, у посиленні захисту прав підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, однак майже зовсім не торкнулись статусу потерпілого, жертви злочину. Саме тому, метою цієї статті є дослідження окремих аспектів забезпечення прав потерпілого у кримінальному процесі України, визначення недоліків та пошук основних шляхів їх усунення.

Сьогодні від неналежного стану справ у забезпеченні базових прав людини, значно потерпають потерпілі у Кримінальному процесі України. Це стосується, в першу чергу, порядку порушення кримінальної справи чи відмови в порушенні кримінальної справи, а також вирішення питання про відшкодування шкоди, завданої потерпілому злочинцем під час вирішення справи в суді. Як стверджують М. Гошовський та О. Кучинська «Однією з істотних вад чинного законодавства, яке передбачає права потерпілого, є відсутність у переліку прав права на відшкодування шкоди, завданої потерпілому злочинцем. Саме тому приблизно в кожній десятій справі потерпілий за наявності до того підстав не визнається цивільним позивачем»[4, с. 163].

Відповідно до принципу «рівності сторін» близькі за змістом норми закону, які стосуються прав потерпілого та обвинуваченого під час порушення кримінальної справи та по закінченні розслідування, однак реалізація цих норм здійснюється по-різному.

Так, стаття 98-2 Кримінально-процесуального кодексу України (далі КПК України) зобов'язує органи дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду вручити чи направити копію постанови про порушення кримінальної справи особі, щодо якої порушено справу, та потерпілому.

Стаття 99 КПК України передбачає повідомлення цими органами заінтересованих осіб і підприємства, установи, організації про винесення постанови про відмову в порушенні кримінальної справи. Тобто, громадянину гарантується право на інформацію, яка буде міститися в одній з цих постанов і до якої він матиме доступ. Крім того, отримавши таку постанову громадянин має змогу оскаржити її в установленому законом порядку. Однак, на практиці, в переважній більшості, органи досудового розслідування не направляють відповідні постанови потерпілому мотивуючи це тим, що в міліції немає коштів на оплату поштових послуг чи послуг телефонного зв'язку. Хоча в самій постанові відповідно до конституційних вимог вказували про необхідність повідомлення заінтересованих осіб.

У таких випадках потерпілий, проявивши наполегливість, вимагає надати будь-яку інформацію про провадження у справі і з подивом визнає, що справа вже в архіві і тільки тоді, отримує копію постанови. Зрозуміло, що вже пройшов значний проміжок часу і тоді потерпілий звертається зі скаргою до прокурора, однак така скарга направляється, для реагування, в той же орган внутрішніх справ. У таких випадках, про яку довіру громадян до правоохоронних органів може йти мова?

Не краща ситуація із винесенням слідчим або прокурором мотивуючої постанови про рішення щодо потерпілого, прийняті ними під час провадження досудового слідства у випадках, зазначених у КПК України, а також у випадках, коли вони це визнають за необхідне, відповідно до ст. 130 КПК України. Дана стаття не передбачає обов'язковості повідомлення потерпілого про прийняті рішення щодо нього, чим обмежує право громадян на інформацію та їх доступ до інформації, яка може міститися в цих постановках, а звідси і оскаржити їх. Крім цього, відсутність реєстрації таких постанов надає можли-

вість слідчим та прокурорам фальсифікувати такі документи, підписуючи їх минулою датою.

По-різному відбувається оголошення потерпілому та обвинуваченому про закінчення досудового слідства. Так, відповідно до ст. ст. 217, 218 КПК України визнавши досудове слідство в справі закінченим, слідчий *зобов'язаний оголосити* обвинуваченому, що слідство в його справі закінчено і що він має право на ознайомлення з усіма матеріалами справи як особисто, так і з допомогою захисника, а також може заявити клопотання про доповнення досудового слідства. Потерпілому ж та його представнику лише *повідомляється* про це, і що він має право знайомитися з матеріалами справи.

Право потерпілого від злочину на компенсацію шкоди – невід'ємне право громадян, елемент правового статусу особи. Відповідно до Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, що була прийнята 29 листопада 1985 року Генеральною Асамблеєю ООН (надалі – Декларація ГА ООН від 29 листопада 1985 року) [5] Резолюції ЕКОСОП ООН №1999/26 від 28 липня 1999 року «Про розвиток та імплементацію основ медіації та відновлюваного правосуддя у кримінальне правосуддя», Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R (85) 11 від 28 червня 1985 року щодо ролі потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу, Рекомендації № R (99) 19 від 15 вересня 1999 року щодо медіації у кримінальних справах, у Кримінальному кодексі України (далі КК України) було закріплено підстави та умови звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням з потерпілим.

Однак, окрім внесення змін у КК України надалі розвиток відновлювального правосуддя призупинився. Сьогодні на території України діють дві основні організації, що займаються медіацією, це Асоціація Груп Медіації в Україні та Український Центр Порозуміння.

На жаль, ці організації майже не співпрацюють із судами, а що стосується кримінальних справ, то вони взагалі не мають таких програм медіації. Для запровадження відновлювального правосуддя у кримінальне судочинство України необхідна державна фінансова підтримка та запровадження механізму застосування процедур примирення жертви та правопорушника на практиці, а також їх законодавче відображення у новому КПК. Законодавством повинно бути чітко унормовано деталі угоди, досягнутої у ході медіації, а також положення щодо справ, які можуть бути вирішені за допомогою медіації,

темпоральні рамки здійснення медіації та виконання умов досягнутої реституційної угоди, і закріплення результату медіації аналогічно з вироком суду. І тільки реалізація названих обставин надасть правову впевненість у її використанні, зокрема, йдеться про здійснення виплат та компенсації за досягнутою реституційною угодою.

Наступна проблема – застосування судами ст. 75 КК України і звільнення засуджених від відбування призначеного покарання з випробуванням. Аналіз практики застосування судами ст. 75 КК України показав, що до частини (близько 30-35%) засуджених за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів суди застосовують ст. 75 КК України і звільняють їх від відбування покарання з випробуванням. При цьому, право потерпілого на відшкодування шкоди завданої злочинцем, у переважній більшості, не враховується.

Відповідно до ч. 1 ст. 69 КК України та рекомендацій, викладених у п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» [6, с. 48] (далі – Постанова від 24 жовтня 2003 року № 7) призначення більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті за цей злочин, може мати місце лише за наявності декількох (не менше двох) обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного.

Вирішуючи питання про застосування судами ст. 75 КК України і звільнення засуджених від відбування призначеного покарання з випробуванням, найчастіше суди враховували такі виключні обставини справи і дані про особу винного: відсутність тяжких наслідків злочину, другорядна роль підсудного у вчиненні злочину, наявність у підсудного тяжкої хвороби, скрутне матеріальне становище підсудного та членів його сім'ї, добровільне відшкодування завданої шкоди, знаходження на утриманні підсудного неповнолітніх чи непрацездатних членів сім'ї, тяжкі захворювання членів сім'ї, які потребують догляду з боку підсудного та коштів, інші обставини.

У кожному випадку звільнення засуджених від відбування призначеного покарання на підставі ст. 75 КК України, суд повинен у мотивувальній частині вироку зазначити, які саме обставини справи пом'якшують покарання, що істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочин

ну і впливають на пом'якшення покарання, і які дані про особу підсудного враховуються судом.

Аналізуючи вище зазначене можна дійти до висновку, що суди застосовуючи ст. 75 КК України враховують такі виключні обставини справи і дані про особу винного, які навіть не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України, а така обставина – як добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди відіграє другорядну роль і тому інтереси потерпілих, при постановленні вироку, залишаються не врахованими.

Незадовільний стан відшкодування шкоди, завданої потерпілому злочинцем, на нашу думку, впливає те, що, а ні ст. 75 КК України, а ні Постанова від 24 жовтня 2003р. № 7 не передбачають першою і обов'язковою умовою звільнення засудженого від відбування призначеного покарання з випробуванням – добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди. Тому необхідно внести зміни до ч. 1 ст. 75 КК України «Звільнення від відбування покарання з випробуванням». Цю норму закону доцільно доповнити п. 2, і викласти в такій редакції: «Обов'язковою обставиною звільнення від відбування покарання з випробуванням є – добровільне відшкодування засудженим завданого збитку або усунення заподіяної шкоди», а всі наступні, суд може врахувати будь-які, які буде вважати за необхідне.

Щодо відшкодування моральної шкоди, завданої злочинцем потерпілому, то і тут гарантій захисту прав потерпілого ніяких. У часи Радянської держави існувала думка, що ця шкода не піддається точній грошовій оцінці; майнове її відшкодування є атрибутом буржуазного суспільства, де все оцінюється у грошах, у тому числі честь і совість. Як слушно з цього приводу зауважила Р. Радева: «За такого підходу до даної проблеми немайна шкода взагалі не відшкодовується, а тому образа потерпілого, його бажання справедливості залишається не задоволеним» [7, С. 16]. Невідшкодування моральної шкоди, завданої злочинцем потерпілому, створює напругу між потерпілим та засудженим, сприяє формуванню у злочинців ілюзії безкарності.

Аналізуючи стан відшкодування потерпілому шкоди, завданої злочинцем, можна дійти висновку, що законні інтереси потерпілих часто залишаються незахищеними. Навіть коли злочинця знайдено та засуджено відшкодування нерідко розтягується на багато років. Хіба можна вважати відшкодуванням мізерний внесок із зони? Наявність чисельних прогалин у законодавстві про забезпечення прав потерпілих і захист

їх інтересів ставить на порядок денний питання про необхідність включення у проєкті КПК норм, які б посилювали захист прав і законних інтересів громадян, щодо яких вчинено злочин.

На думку М. Гошовського та О. Кубинської «Оскільки у вчиненні злочину і заподіянні шкоди потерпілому є вина не лише злочинця, а й самої держави, яка не забезпечила безпеку громадян, слід визнати, що потерпілі мають право розраховувати на відшкодування шкоди в повному обсязі» [4, с. 163]. Однак, за нинішнього економічного стану нашої держави розраховувати на це практично неможливо. Реальнішим є врахувати рекомендації Декларації ГА ООН від 29 листопада 1985 року, в якій закріплено правило: «Жертви злочинів мають право на швидку компенсацію за заподіяну їм шкоду відповідно до національного законодавства», і з цією метою «слід сприяти створенню, зміцненню та розширенню національних фондів для надання компенсації жертвам злочинів».

На нашу думку, спеціальний фонд можна було б частково наповнювати за рахунок реалізації конфіскованого майна та внесків спонсорів.

Такий підхід до відшкодування потерпілим шкоди, завданої злочинами, дав би можливість забезпечити своєчасне, справедливе та невідворотне застосування покарання до винних осіб за їх вчинення.

Л.А. Гарбовский, В.И. Завыдник

Отдельные аспекты обеспечения прав потерпевшего в уголовном процессе Украины.

Автор статьи исследует актуальные вопросы теории и практики обеспечения прав потерпевшего в уголовном процессе Украины, раскрываются наиболее проблемные стороны нормативной регламентации данных вопросов и подходы судебной практики относительно защиты прав потерпевшего.

L.A. Garbovskiy, V.I. Zavydnyak

Separate aspects of rights of the victim in the criminal process in Ukraine.

Author of the article explores issues of theory and practice of rights of the victim in the criminal process in Ukraine, shows the most problematic side of legal regulation of these matters and judicial practice approaches to protect the victim.

Література

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Федоренко В. Кроки, які позбавлять Конституцію декларативності / В. Федоренко // Юридичний вісник України. 2009. – № 49-50. – С. 2.
3. Ларин А. Защита прав потерпевшего в уголовном процессе и сравнительное исследование / А. Ларин. – М. – 1993. – С. 41.
4. Гошовський М. І. Потерпілий у кримінальному процесі України / М. І. Гошовський, О. П. Кучинська. – К.: – Юрінком Інтер. – 1998. – 192 с.
5. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотреблений властью правом человека // ООН. – Н.-И., 1989. – С. 298-301.
6. Про практику призначення судами кримінального покарання. Постанови Пленумів Верховного Суду України (1972-2004). Офіційне видання / [За заг. ред. Голови ВС України Малайренка В.Т.]: в 2 томах. – К.: «Видавничий дім «Ін Юре». 2004. – 593 с.
7. Защита прав потерпевшего в уголовном процессе / [Коллектив авторов]. – М., 1993. – С. 16.